

Корнев Андрій

ст. викладач, Харківська академія
дизайну і мистецтв

ВПЛИВ КОЗАЦТВА НА ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Анотація. На історіографічному матеріалі у статті розглянуті погляди вітчизняних дослідників на роль українського козацтва в процесах національної самоідентифікації українського етносу.

Ключові слова: українська історіографія, козацтво, ментальність.

Аннотация. Корнев А. Ю. Влияние казачества на формирование идеалов украинского общества. На историографическом материале в статье рассматриваются взгляды отечественных исследователей на роль украинского казачества в процессах национальной самоидентификации украинского этноса.

Ключевые слова: украинская историография, казачество, ментальность.

The summary. Kornev A. Effect of the Cossacks on the formation of ideals of Ukrainian society. Historiographical material, the article examines the views of local researchers on the role of Ukrainian Cossacks in the processes of national identity of the Ukrainian ethnos.

Key words: Ukrainian historiography, the Cossacks, the mentality.

Надійшла до редакції 18.05.2011

Постановка проблеми. Період в історії України, небезпідставно названий “козацьким”, свідчить про ту надзвичайну роль, яку відіграло козацтво в умовах відсутності інституту державності на українських землях, і фактичного поневолювання місцевого населення представниками “пануючих” етносів. З часом козацькі чесноти та ідеали вплинули на ментальні характеристики українського етносу в цілому.

Аналіз досліджень та публікацій. Спираючись на ці та інші джерела, до вивчення феномена козацтва залучалися як академічні європейські вчені так і дослідники-аматори, визначні письменники, відомі політичні діячі [1]. Тема українського козацтва виявилася особливо актуальною в XIX – першій пол. XX століття. Хоча на той час політично українські землі входили до складу імперії, але роботи означеного періоду, присвячені козацтву, сучасною наукою визнані своєрідною класикою саме вітчизняних досліджень [2]. Такий підхід абсолютно справедливий, оскільки вони були написані з повним усвідомленням своєрідності та самостійності української історії поза імперськими рамками. Можна сказати, що саме тільки звернення до теми козацтва в умовах обмеження українських національних проявів, шовіністичних утисків із боку імперської влади, свідчило про громадську позицію і національну самоідентифікацію науковців.

Цей принцип залишився незмінним і в умовах радянського строю. Хоча історію козацтва було дозволено вивчати, переважно в контексті “класової боротьби”, але повністю заборонити її влада не спромоглася, задовольнившись півзаходами. Навіть у таких жорстких умовах українська наука не припинила дослідження козацтва, зосередившись на економічному та соціально-політичному напрямках [3].

З отриманням Україною незалежності у 90-ті роки XX ст., практично співпало святкування 500 річниця українського козацтва. З приводу ювілейної дати, на хвилі національного піднесення, українські періодичні видання захлиснула лавина публікацій, переважно популярно-публіцистичного характеру. На сьогодні, тема козацтва є однією з найбільш розроблених вітчизняною історичною наукою, вона продовжує цікавити й закордонних дослідників. Причина такого сплеску зацікавлення темою козацтва обумовлена новітніми філософськими концепціями, зокрема розглядом шляхів утворення “національного характеру” [4, с.24].

Серед вітчизняного наукового доробку слід, перш за все, пригадати імена тих учених, для яких козацтво залишається провідною темою дослідження і чий вкладу сучасній українській науці являється загальноновизнаним: О. Апанович, О. Гуржій, Ю. Мицик, Г. Сергієнко, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков, І. Стороженко. При цьому, погляди науковців на козацтво, окремі аспекти генезису цієї верстви, її ролі в загальній історичній ситуації, залишають простір для подальших дискусій.

Результати дослідження. Розбіжність поглядів на козацтво бере свій початок із національно-

демократичного українського руху в межах Російської імперії. Першими до теми козацтва долучилися збирачі та популяризатори пісенного фольклору. В коментарях до славнозвісної збірки “малоросійських пісень” М. Максимович зауважив, що саме в козацькі часи склався особливий “характер” українців, “облагороджений і піднесений Богданом Хмельницьким” [5, с. V]. Передова українська інтелігенція сприймала козацтво в дещо романтизованому вигляді, навіть у тому випадку, коли в загальному ставленні до козацтва переважала негативна оцінка. Помірних національних діячів лякало нічим не обмежене козацьке свавілля (варіант давньогрецької “охлократії”), яке бачилося культурним діячам XIX ст., наслідком “бездоглядного”, отже маргінального середовища. Останнє зауваження належить до наукової та художньо-публіцистичної спадщини П. Куліша, який “засудив козацтво як деструктивну й анархічну силу” [6, с. 78]. Проте, в своїх художніх творах, попри намагання протиставити “розбійників”-козаків та решту населення України, П. Куліш відобразив і ті моменти, які робили з козацтва своєрідний символ волі і нескореності, що імпував усій українській спільноті.

Зовсім інше ставлення до козацтва продемонстрували М. Костомаров та В. Антонович, не дарма їх обох вважали “українофілами”, а останнього ще й “хлопоманом”. М. Костомаров чи не першим серед українських учених поставив питання про те, що творцями історії є не окремі правителі, а народ. Звертаючись до образів видатних народних ватажків, М. Костомаров підкреслював: “...якщо ці люди з’явилися в дикій, варварській личині – все ж таки то були люди, які виразили те таємне, що чаїлося в народному серці, – ні, ми не соромимося, безумовно, цих людей...” [7, с. 72]. Він також відмічав, що козацтво справило великий вплив на українське населення, яке бажало стати козаками, тобто вільними людьми ще напередодні повстання Хмельницького [8, с. 226].

В. Антонович вважав Хмельниччину народною війною. Згідно його відомостям, після битви на Жовтих Водах, можливо під час перебування в Білій Церкві, Хмельницький уперше склав універсали, в яких він обіцяв усій українській спільноті “козацьке звання, себто право волі, яке мали козаки”. В. Антонович називає ці універсали “прапором” боротьби, під яким розпочалося справжнє всенародне повстання [9, с. 112]. Міркуючи над причинами повстання, В. Антонович висував на перший план економічне пригноблення українського населення панівними верствами, але, ні в якому разі, не вбачав у русі Хмельницького державницьке начало.

Хоча В. Антонович і М. Костомаров не вважали структури козацького самоуправління, навіть за часи Хмельниччини та Гетьманщини, державницьким утворенням, все ж таки саме їх дослідження надали поштовх до нового “державницького” етапу в осмисленні козацького надбання в історії України. Найбільш визначними представниками цього напрямку стали історики та державні діячі М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко та інші. Коротка, але

змістовна характеристика їх поглядів щодо України, як козацької держави, подається в монографії О. Гуржія [10, с. 4-5]. Українські історики радянського періоду, як відзначалося вище, не дивлячись на досить жорстку цензуру, продовжували розробляти соціально-політичні аспекти історії козащини, фактично підтверджуючи висновки, що базувалися на виявленні державницьких засад Хмельниччини. Саме до “державницького напрямку” відносяться вже згадані праці І. Крип’якевича та В. Голобуцького. Їх позиції не завжди збігаються, але обидва автори впевнені, що повстання Хмельницького та державницькі перетворення були підготовлені ходом історичного розвитку, в тому числі діяльністю козацтва. Так, І. Крип’якевич вважав, що під впливом Запорізької Січі населення Наддніпрянщини ще в першій половині XVII століття, називало себе козаками, а також копіювало козацьку організацію, призначало старшину і власний суд [11, с. 31]. В. Голобуцький схилився до думки, згідно якої Хмельницький був готовий стати на захист козацьких прав незалежно від зовнішніх обставин. Набіг Чаплинського на масток Хмельницького тільки загострив та прискорив розвиток подій [12, с. 40-41]. Подальший розвиток повстання і Визвольної війни має значну історіографію, загальний аналіз якої поданий зокрема М. Сигідним [11].

В період розбудови демократичної незалежної України на сучасному етапі, факт існування держави чи, принаймні, державницьких інституцій, в часи Хмельницького остаточно затвердився у вітчизняній науці, розбіжності існують тільки в хронологічних та географічних межах. Стосовно теми дисертаційного дослідження, особливо важливим є той факт, що соціальні та політичні перетворення в добу Хмельницького, супроводжувалися масовим показаченням [14], тобто, у свідомості українського населення виникав ідеал козацької волі, що відбивав загальні громадські установлення. Польські джерела часів повстання також визнавали той факт, що навіть в тих районах Галичини, куди не дійшли загони Хмельницького, міщани і селяни виступали проти шляхти “під виглядом і за звичаєм козаків” [15, с. 144]. Фактично належність до козацького стану (показачення) пов’язувалася широкими народними масами, з особистою свободою, а та, в свою чергу, повинна була визначати увесь соціально-економічний і правовий спектр питань.

Звісно, цей процес був непростим та неоднозначним. У ґрунтовній монографії О. Гуржія розглянутий “новий порядок”, який установлювався за козацьким зразком. В той же час, правова база цього порядку була нетривка, збереглося багато пережитків звичаєвого права, із яким рахувалися представники всіх власних структур. У всякому випадку, не викликає сумнівів той факт, що з часів Хмельниччини “... політична влада і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні, підпорядковувалися козацтву” [15, с. 125].

Отже, генезис української суспільно-політичної думки, призвів до трактування феномена козацтва,

як головного чинника державницького утворення, започаткованого під час визвольних змагань Б. Хмельницького. На користь останнього твердження свідчить той факт, що і століття потому українські селянські рухи в російській імперії брали на озброєння козацькі гасла, а у деяких випадках, відтворювалася система козацького самоуправління.

Однак поняття “феномена”, звичайно, не обмежується тільки політичною роллю козацтва в житті української спільноти. Дещо осторонь від магістрального напрямку досліджень із приводу козацтва, знаходиться невеликий (у порівнянні з іншими) і “строкатий” науковий доробок, в якому козацтво подається в якості окремого етнічного чи соціального об’єкта. Теорії, що викладаються в подібних роботах, досить суперечливі, інколи їм не вистачає ґрунтовності, але вони також заслуговують на увагу. Так, у праці А. Гордєєва, все козацтво, що проживало колись на території Російської імперії, розглядається як “уламки” єдиної спільноти, яка існувала ще в часи монгольської “імперії”. Таким чином, автор фактично вважав козацтво етносом, вирізняючи поміж всіх інших народів, і трактував його історію як зовсім окрему й самостійну. Примітно, що перебуваючи, значною мірою, на “великоруських” позиціях, Гордєєв вважав кардинальні зміни справжнього козацького життя, які відбувалися з XVII століття, залежними від присяги на службу московському царю, що принесли козаки, в результаті чого потрапили в повну залежність від Москви і почали втрачати свою самобутність [16, с.8-9].

Л. Гумільов, викладаючи авторську теорію етногенезу, вважав козацтво “субетносом”, тобто “таксономічною одиницею, яка знаходиться усередині етносу (як видимої цілісності) та не порушує його єдності” [17, с.49]. Згідно теорії Гумільова, козацтво постало як воєнне суспільство, тому його цінність, щодо етносу в цілому, визначалася відповідними діями, направленими на захист громадських інтересів. Коли ж функції по захисту суспільних інтересів були вичерпані, козацтво перетворилося на “хімеру”. Відповідно авторській термінології, під “хімерою” розуміється порушення рівноваги існування субетносів в етносі чи етносів-сусідів. Як правило, “хімера” призводить до загибелі якогось з елементів або цілісної етнічної системи в цілому. В даному випадку козацтво втратило життєздатність, як самостійний субетнос і, врешті-решт, зійшло з історичної арени. На останньому етапі свого існування в якості субетносу, козацтво грало вже негативну роль, “провокуючи” загибель великого етносу.

З останніх робіт, викликає цікавість дослідження С. Жеребкіна. Розглядаючи специфічну проблему сексуальності та сексуального насильства у зв’язку з гендерною “політикою ідентифікації” козацтва, пріоритетів “чоловічої” або “жіночої” основи суспільства, автор визначає українських козаків, як “номадйну спільноту”. Згідно концепції С. Жеребкіна, номади, тобто кочові спільноти, ще здавна склали ідеальну “машину війни”, призвичаєну

до місцевих умов, але таку, що не визнавала ніяких державницьких інституцій. Відповідно, запорізькі “закони” трактуються автором, як “номадйні” отже суто “чоловічі”. “Номадйним” впливом автор пояснює і жорстокі дії по відношенню до цивільного населення яке потрапляло в “зону” військових дій, з боку козацтва [18, с.239].

Вищенаведені концепції та трактування, безперечно, дискусійні, деякі положення викликають сумніви, але слід відмітити, що вони допомагають висловити питання, які виходять за рамки виключно соціально-політичних досліджень історії козацтва. Головні з них: співвідношення козацтва та українського етносу, козацької культури з народною культурою в цілому. Докладні відповіді на ці питання виходять далеко поза межі, окреслені даним дослідженням, але вони уявляються важливими для вирішення наукової проблематики дисертаційної роботи, отже наведемо основні позиції з означених питань, які існують на сьогодні у вітчизняній історичній науці, а також особисті зауваження з цього приводу.

Перш за все пригадаємо, що козацтво на теренах України ніколи не було однорідною спільнотою. З одного боку, існували різні категорії чи прошарки козаків: реєстрові, запорізькі, городові, “голота”. Остання категорія найбільш показова з тієї причини, що вона була найменш визначеною, до неї могли належати ті, хто колись перебував на Запоріжжі чи в реєстрі і згодом втратив певний статус, і ті, хто називав себе козаком виключно з бажання бути вільною людиною. Так саме, із різних причин, досить гнучкими залишалися й кордони інших категорій. Узагалі, точно встановлених критеріїв, тим більше правових, за виключенням тих, що становили реєстр, не існувало.

Ці проблеми неодноразово піднімалися дослідниками козацтва, але комплексно були розглянуті тільки наприкінці XX століття. В дослідженні В. Щербака вперше чітко визначені етапи формування козацького стану, соціальні групи, які приймали участь у процесі становлення козацтва, а також освітлюється дуже важливе релігійне питання, оскільки релігійний фактор “був домінантою морально-етичних цінностей, реально впливав на соціальну поведінку особи” [19, с.24].

Отже одним із найважливіших факторів, у формуванні козацького світогляду слід визнати православ’я. Між тим, сама тільки належність до православ’я, не робила віруючого за православним канонам — козаком, отже існував ще своєрідний “поклик душі”, який не прийнято брати до уваги, як “неісторичну категорію”. Зовсім не кожна людина здатна прийняти участь у формуванні “вільного братерства”, тим більше активного, того, що складає власні структури, антагоністичні офіційним, із певними, і досить суворими правилами існування.

Отже, переважно з маргінального середовища постала незвичайна громадська інституція, відома під назвою Запорізька Січ. Так звана соціальна теорія формування козацтва, згідно якої перші козацькі громади

формувався з утікачів від панщини та інших соціально-економічних утисків, не суперечить вищесказаному. Сучасники називали Запоріжжя навіть “державою в державі”, що дало підставу і деяким дослідникам, починаючи з Д. Яворницького, вважати Січ своєрідною державницькою інституцією, хоча єдиної думки на сьогодні з цього приводу не існує [20, с.9].

Перше, що впадало в очі, і про що згадували, всі хто відвідував Січ: нечуваний в монархічній Європі демократизм, відсутність чітких соціальних рамок, досить аскетичний стиль життя. В той же час, традиції, закладені в упорядкуванні січового братства, несли на собі відбиток середньовічного світобачення, характерного для історичної доби, в якій проходило формування та генезис козацтва. З цього приводу зауважимо, що середньовічна європейська ментальність функціонувала у двох площинах – привілейованої, що розвивалася серед панівної верхівки та “низової” народної культури, причому остання несла в собі значні архаїчні залишки. Перше, і поки що єдине ґрунтовне дослідження щодо архаїчних елементів у військовій культурі козацтва, побудовано на спільних індоевропейських коріннях європейської культури [21].

У Східній Європі ці залишки, які християнська церква визначала язичницькими, носили ще виразніший характер, що його визначають терміном “двовір’я”. На Україні ситуація ускладнювалася тим фактом, що частина української спільноти у гонитві за привілеями, переходила у католицьку віру, а разом із тим опинялася в іншому культурному середовищі. Ті ж верстви, які намагалися зберегти православну орієнтацію, таким чином вбирали в себе і своєрідну народну культуру, яка зближувала такі різні за своїм соціальним та економічним статусом верстви, як селяни, міщани, козацтво.

Класичне європейське середньовічне суспільство було дуже кастовим, таким що не допускало зміни соціальних ролей, даних людині від народження, тобто “із Божої волі”. Саме в цьому середовищі панувало звичаєве право, спираючись на родову формулу “із діда-прадіда”. Ця універсальна формула закріплювала за людиною певний соціальний статус, в тому числі володіння маєтністю та землею, певний фах занять, розташування на соціальних шаблях суспільства, до певної міри вона включала і віросповідання. Ті ж хто, із різних причин, виходив за рамки, відведені соціально визначеною роллю, одразу опинявся поза межами суспільства в цілому.

Досить чисельні верстви та прошарки населення, що перебували на нижчих соціальних шаблях, зазнавали постійні утиски, що викликало соціальний протест у вигляді народних рухів, нерідка поєднаних із релігійними питаннями, класифікованими офіційною церквою як “єресі”. Для зняття соціального, а також психологічного та релігійного напруження, середньовічне суспільство вдавалося до вельми своєрідних компенсаторних заходів. В сучасній науці за ними затвердилася назва «карнавальної культури». Верхній її шар складав принцип заміщення

соціальних ролей на якийсь недовгий термін. “Нижчі” ніби мінялися місцями з “вищими”, перебираючи їх атрибутику, вдаючись до брутальних дій, які були повинні нагадати про “ницість” всіх без виключення верств населення перед “лицем Божим”. Більш глибоке проникнення у сутність подібних заходів, підтверджує їх давнє коріння, яке сягає часів язичництва.

Козаки, ці вільнолюбні “ізгої” кастового суспільства, в унікальній структурі самоврядування поєднали “карнавальний” дух, із значними залишками язичництва, і жорсткою структурою воєнізованої громади. В цьому синкретному світобаченні постає ще один аспект козацького “феномена”, що так дивував сторонніх глядачів, які інколи потрапляли на Січ. Як приклад, пригадаємо, відомий з різних джерел та наукових досліджень, спосіб обрання січової старшини. Місцем дії і, одночасно, дійовою особою виборів було “коло” – універсальний язичницький символ, запозичений християнством. Відмовляння названих кандидатів від запропонованих посад, лайки та погрози на їх адресу, нарешті, обсіпання землею та брудом – свідчення “низової” або “карнавальної” культури. Так громада нагадувала тим, хто ставав на її чолі, про рівність всіх перед вищими силами, за формулою: “із землі вийшли та в землю підете”. Справедливе правління було запорукою того, що цей заповіт непорушно зберігається усіма членами громади (суспільства). І навпаки, невдачі, які могли переслідувати громаду, означали порушення заповіту, отже право громади на покарання чільних посадовців уже за іншою формулою: “не ми караємо, а Бог карає”.

У згаданих випадках сакральна ритуалізація відбувалася в доступних і зрозумілих народу формах, а ось представникам іншої культури здавалася скоріше оригінальною чи “варварською”, хоча і такою, що досягала поставленої мети [22, с.66-67]. Насправді, вона мала більшу силу, ніж будь-які офіційні правові норми, бо запорукою дієвості, прийнятих за допомогою особливих ритуалів, рішень, було життя усіх членів запорізької громади, не виключаючи обрану “старшину”. Специфічними чинниками Січового братерства слід вважати відмову від подружнього та родинного життя, окремі норми запорізького судочинства.

Отже, для української спільноти зразком наслідування були не тільки формальні ознаки запорізького устрою, а, значною мірою – ідеали, репрезентовані усім козацтвом як оборонцем волі та православної віри. Так, за словами О. Апанович: “...козак відзначався високими морально-етичними якостями, сильним почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичним гартом, витривалістю, й умінням концентрувати енергію. Ці риси... вплинули на формування всієї української нації, ментальності українців” [23, с.107]. Такий стан речей підтверджують і джерела, в тому числі іноземні. У книзі, яка вийшла у Франції 1663 року і розповідала про ситуацію в українському суспільстві під час повстання Хмельницького, відзначалося, що

все населення України вважає себе козаками “і... з гордістю носять це ім’я” [24, с.46].

Висновки. Підводячи в цілому підсумки, щодо визначення козацтва як феномена української історії та культури, зазначимо його наступні характеристики, які вплинули на формування української ментальності:

Козацтво формувалося в добу середньовіччя, отже несло на собі відбиток загальноєвропейської середньовічної ментальності, побудованої на монотеїстичному релігійному світогляді зі значною домішкою язичництва. Так звана “низова” або народна культура, складала основу, спільну для козацтва та широких верств українського населення.

Хоча козацтво відзначалося значною своєрідністю між іншими верствами українського населення, але також базувалося на загальних світоглядних орієнтирах, звичаєвому праві та християнсько-язичницькій ритуалізації важливих громадських дій.

Українська спільнота засвоїла ідеали козацтва, головними з яких, були захист особистої волі та православної церкви, як чинника, що вирізняє українській етнос серед інших оточуючих етносів. З цього боку, козацькі ідеали активно впливали на формування загальної української ментальності та самосвідомість народу. Цей складний і неоднозначний процес набув особливої активності під час Хмельниччини.

Література:

1. Єнсен А. Мазепа. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990 – 301 с.; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994. – 766с.; Ролле Й. (д-р Антоній) Жінки при Чигиринському дворі // Хроніка-2000. – 1994. – № 3-4. – С.134-175; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 199 с.; Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. – К.: Український письменник, 1994. – 311с.
2. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.; Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и рассказы. – К.: Типографія М.П. Фрица, 1876. – 436 с.; Хоткевич Г. Два гетьмани. – К.: Дніпро, 1991. – 108 с.; Яворницький Д. Історія запорізьких козаків.: У 3 т. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.
3. Голобуцький В. Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К.: Госполитиздат, 1954. – 104 с.; Голобуцький В. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого (1648-1654 гг.) – М.: Госполитиздат, 1954. – 159 с.; Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 520 с.; Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.; Смолий В.А. Социальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII – XVIII вв.): Автореферат на соиск. научн. степ. доктора ист. наук. – К., 1985. – 37 с.
4. Руткевич М. Н. Теория нации: философские вопросы // Вопросы философии. – 1999. – № 5. – С. 19-32.
5. Максимович М.А. Малороссійскія пісні. – М.: Типографія А.Семена, 1827. – 234 с.
6. Киян О. Пантелеймон Куліш / Історія України в особах XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 73-79.
7. Замлинський В. Микола Костомаров // Історія України в особах XIX – XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 70-73.
8. Костомаров Н. И. Малороссійский гетман Зиновий-Богдан Хмельницький // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т.2. – М.: Книга, 1991. – 538 с.
9. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
10. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
11. Сигидин М. Історичні концепції національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.: порівняльний аналіз // Галичина. – 2003. – № 9. – С.50-56.
12. Голобуцький В. Богдан Хмельницький – великий син українського народу. – К.: Госполитиздат, 1954. – 104 с.
13. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка. – К.: Дніпро, 1992. – 493 с.; Горобець В. М. Українська козацько-гетьманська держава // Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С. 5-30.
14. Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народновизвольної війни 1648-1654рр. – К.: Наукова думка, 1972. – 192 с.
15. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 223 с.
16. Гордеев А. А. История казаков. В 3-х ч. – М.: Страстной бульвар, 1992. – Ч.1. – 173 с.
17. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. – М.: Танаис, 1994. – 541с.
18. Жеребкин С. Сексуальность в Украине: Гендерные «политики идентификации» в эпоху казачества / Гендерные исследования. – 1998. – № 1. – С. 228-254.
19. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 300 с.
20. Паньонко І. М. Апарат управління Запорізької січі (середина XVI – 1775р.): Автореферат на зм. уч. ступ. канд. юридич. наук. – Львів, 2000.
21. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства. – К.: Стилюс, 2004. – 308 с.
22. Боплан Г. Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – 302 с.
23. Апанович О. Козацтво – ментальність українського народу // Сучасність. – 1995. – № 9. – С. 104-108.
24. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 199 с.